

سرگذشتی از سرود و ترانه در ایران

هدایت الله نیرسینا

سرشناسه: نیرسینا، هدایت‌الله، ۱۲۹۴-۱۳۷۷.
عنوان و نام پدیدآور: سرگذشتی از سرود و ترانه در ایران / هدایت‌الله نیرسینا؛
ملحقات، توضیحات و ویرایش فنی محمدرضا شرایلی.
مشخصات نشر: تهران: هنر موسیقی: موزه موسیقی ایران، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری: ۳۰۴ ص. ۲۱/۵ × ۱۴/۵ س.م.
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۸۵۰۵-۰۰-۳
وضعیت فهرست‌نویسی: فیپا
موضوع: ترانه‌های ایرانی -- تاریخ و نقد -- مقاله‌ها و خطابه‌ها -- متن‌ها
رده‌بندی کنگره: ۳۹۸۹ PIR
رده‌بندی دیویی: ۰۴۰۹/۱۸۸
شماره کتابشناسی ملی: ۸۴۰۴۶۶۶

سرگذشتی از سرود و ترانه در ایران

مؤلف: هدایت‌الله نیرسینا
ناشر: هنر موسیقی با همکاری موزه موسیقی ایران
مدیر اجرایی: مرگان زرین‌نقش
ملحقات، توضیحات و ویرایش فنی: محمدرضا شرایلی
حروف‌نگاری متن: رؤیا مددی، سمیرا حسینی
طراحی گرافیک: استودیو مرکزی، سعید فروتن، راشین جیحون
طراح جلد: استودیو مرکزی؛ مریم ترابی
چاپ اول: ۱۴۰۰ شمارگان: ۵۰۰ نسخه
قیمت: ۸۵ هزار تومان
© حق چاپ برای ناشر محفوظ است.
تلفن انتشارات و مرکز پخش: ۴۴۲۶۳۴۴۴ (۰۲۱)

فهرست

یادداشت ناشر	۷
مقدمه ویراستار فنی	۹
سرگذشتی از سرود و ترانه در ایران	۱۵
— [نوشتار ۱] هر نُسفته دُری دری می‌سفت / هر ترانه ترانه‌ای می‌گفت	۱۷
— [نوشتار ۲] بوی جوی مولیان آید همی / یاد یار مهربان آید همی	۲۵
— [نوشتار ۳] رباب و چنگ به بانگ بلند می‌گویند / که گوش هوش به پیغام اهل راز کنید	۳۱
— [نوشتار ۴] ما یوسف خود نمی‌فروشیم / تو سیم سیاه خود نگه دار	۳۹
— [نوشتار ۵] نوای آن غجکم کشت و شکل آن غجکی / که شور مجلس عشاق شد ز پُرنمکی	۴۵
— [نوشتار ۶] ما بی‌دلان به باغ جهان همچو برگ گل / پهلوی یکدگر همه در خون نشستیم	۵۱
— [نوشتار ۷] صد داغ به دل دارم زان دلبر شیدایی / آزده‌دلی دارم من دانم و رسوایی	۵۷
— [نوشتار ۸] عقرب زلف کجت با قمر قرین است / تا قمر در عقرب است حال ما چنین است	۶۳

- ۶۹ — [نوشتار ۹] در ازل با سر زلف تو چه پیوندی داشت / که پریشان شد
و از خویش برون شد دل من
- ۷۵ — [نوشتار ۱۰] ز دل می‌پرس که چونی دلی نشسته به خونی / ز اشک
پُرس که افشا نموده راز درونی
- ۸۳ — [نوشتار ۱۱] جامه‌ای کو نشود غرقه به خون بهر وطن / بدر آن
جامه که ننگ تن و کم از کفن است
- ۸۹ — [نوشتار ۱۲] از خون جوانان وطن لاله دمیده / از ماتم سرو قدشان
سرو خمیده
- ۹۵ — [نوشتار ۱۳] به زیورها بیاریند مردم خوب‌رویان را / تو سیمین‌تن
چنان خوبی که زیورها بیارایی
- ۱۰۱ — [نوشتار ۱۴] چو تصنیف بلندآوازه گردد / روان اهل معنی تازه گردد
- ۱۱۱ — [نوشتار ۱۵] خود ندانست مگر عاشق ما / که ز خوبان نتوان
خواست وفا
- ۱۱۹ — [نوشتار ۱۶] مرغ سحر ناله سر کن / داغ مرا تازه‌تر کن
- ۱۲۷ — [نوشتار ۱۷] ز من نگارم خبر ندارد / به حال زارم نظر ندارد
- ۱۳۵ — [نوشتار ۱۸] موسم گل دوره حسن / یک دور روز است در زمانه
- ۱۴۳ — [نوشتار ۱۹] ای نوع بشر تا کی به ابناء بشر / سودی ندهی
ای نخل بی‌بار و ثمر
- ۱۵۱ — [نوشتار ۲۰] اگر مرغ دل برآرد نفس / به یک برق آه بسوزد قفس
- ۱۵۷ — [نوشتار ۲۱] گل من بستان گشته چون رویت / چمن از گل شد
چون سر کویت
- ۱۶۵ — [نوشتار ۲۲] نام مجازیش علی نقی‌ست / نام حقیقیش
ابوالموسیقی‌ست
- ۱۷۳ — [نوشتار ۲۳] چنانم بانگ نی آتش بر جان زد / که گویی کس آتش
بر نیستان زد
- ۱۸۱ — [نوشتار ۲۴] شاه من ماه من رحمتی به حال زارم / بفکن از روی
خود روشنی به شام تارم

مقدمه ویراستار فنی

هدایت الله نیرسینا، فرزند ملامحمد نراقی، در سال ۱۲۹۴^۱ در شهر نراق از توابع شهرستان دلیجان استان مرکزی به دنیا آمد. در شش سالگی پدر را از دست داد و همراه برادرش در حدود سال ۱۲۹۹ به تهران آمد. از دوران تحصیل به ادبیات و سرودن شعر علاقه داشت چنان‌که نخستین شعر تصنیفش را در سنین حدود ۱۳ سالگی بر روی رنگی در مایه [دستگاه] شور ساخت که پس از تأیید و تحسین ملک‌الشعرا بهار با صدای ناهید نیک‌بخت در صفحات گرامافون کمپانی کلمبیا^۲ در سال ۱۳۰۷ ضبط شد (تصنیف شور با مطلع «از فراق رخ یار دلارا»). از آن پس نیز آثار متعددی در سنین نوجوانی و جوانی با همراهی آهنگ‌سازان آن روزگار ساخت که اغلب در صفحات گرامافون دوره پهلوی اول به یادگار مانده است؛ نمونه‌هایی مانند سرود ماهور «عظمت پهلوی» و «نظام وظیفه» با صدای نیراعظم رومی در سال ۱۳۱۲ (ضبط شده در صفحات کمپانی هیزمسترزویس^۳) و «الیه جمال» و «زیب گلشن» با صدای سیدجواد بدیع‌زاده در سال ۱۳۱۶ (ضبط شده توسط کمپانی اودئون^۴ در برلین) از اشعار نیرسینا است. او در اوایل تأسیس رادیو برای آهنگ‌هایی از ابراهیم آژنگ ترانه سرود و بعدها از حدود دهه ۱۳۳۰ با آهنگ‌سازی نظیر جواد لشگری و بزرگ لشگری و همایون خرم همکاری داشت و سال‌ها ریاست شورای شعر رادیو نیز با او بود.

۱. سال‌ها بر اساس سال شمسی است مگر آنکه غیر از آن ذکر شده باشد.

2. Columbia.
3. His Master's Voice.
4. Odcon.

نیرسینا پس از اتمام تحصیلاتش در دانشسرای عالی و اخذ درجه دکتری ادبیات فارسی مدتی در دبیرستان‌های تهران و سپس در دانشگاه تهران به تدریس پرداخت. در میان تألیفات او چندین جلد کتاب درسی مدارس نیز وجود دارد که از آن جمله می‌توان به تعلیمات ادبی مشتمل بر انشاء مراسلات و مسائل ادبی و اخلاقی و اجتماعی برای دانش‌آموزان دبستان‌ها و دوره اول دبیرستان‌ها (۱۳۱۶)؛ جغرافیای عالم برای سال‌های اول، دوم و سوم دبیرستان‌ها (سه جلد)، (۱۳۱۶-۱۳۱۸)؛ تعلیم املاء یا کتاب دیکته برای دانش‌آموزان کلاس‌های سوم و چهارم و پنجم و ششم دبستان‌ها؛ آموزش املاء موافق تازه‌ترین روش آموزش و پرورش (۱۳۲۴)؛ قرائت و دستور فارسی برای سال دوم دبیرستان‌ها (شورای مؤلفین) (۱۳۳۵) و تعلیم انشاء یا نامه‌نگاری مطابق برنامه وزارت فرهنگ برای دانش‌آموزان کلاس‌های سوم و چهارم (۱۳۴۵) اشاره کرد. او در سال ۱۳۵۶ با سمت استادی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران بازنشسته شد و چندی پس از پیروزی انقلاب اسلامی به فرانسه و سپس آمریکا رفت و در سال ۱۳۷۷ همان‌جا بدرود حیات گفت و به خاک سپرده شد.

کتاب حاضر با نام «سرگذشتی از سرود و ترانه در ایران» مجموعه نوشتاری به قلم نیرسینا در مجله رادیو ایران است. این سلسله مقالات طی چهار سال در ۳۴ قسمت از شماره ۱۰ مجله (خردادماه ۱۳۳۶) آغاز شده و بر اساس مستندات موجود تا شماره ۴۴ (فروردین‌ماه ۱۳۳۹) با توالی نسبتاً مرتبی در شماره‌های پیاپی مجله ادامه یافته است (تنها شماره ۲۵ مجله فاقد این مقاله است). از شماره ۴۵ تا ۵۰ نیز مطلبی به قلم روح‌الله خالقی با عنوان «نغمه‌پردازی در موسیقی ایران» نگاشته شده که نگارنده طی آن تلویحاً به اتمام موضوع مقالات نیرسینا اشاره دارد.

خالقی در نخستین نوشتار از مقالاتش می‌نویسد: «در شماره‌های سابق مجله رادیو ایران استاد باذوق و شاعر شیرین‌گفتار آقای دکتر هدایت‌الله [نیرسینا] که سال‌هاست در سرودن ترانه و سرود سوابق ممتد دارند با مراجعه به حافظه و مدارک لازم، سرگذشتی شیوا از سرود و ترانه می‌نویسند و به خوانندگان مجله عرضه می‌دارند؛ بحثی است جالب و شیرین که علاقه‌مندان شعر و موسیقی را بسی مطلوب است ولی چون استاد نام‌برده تنها درباره نوعی از موسیقی ما که با شعر همراه است توضیحاتی

۱۸۹	— [نوشتار ۲۵] ما را تو گرفتار جنون کردی و رفتی / جانا چه بگویم که تو چون کردی و رفتی
۱۹۷	— [نوشتار ۲۶] شب همه شب با یادت ناله ز دل خیزد / عشق تو شوری دیگر در دلم انگیزد
۲۰۵	— [نوشتار ۲۷] ز هجرت همچو نی نالان گشتم / زان زمان من جدا زآشیان گشتم
۲۱۳	— [نوشتار ۲۸] آتشی ز کاروان جدا مانده / این نشان ز کاروان به جا مانده
۲۱۹	— [نوشتار ۲۹] کاین جان و تن از برای کار آمده اند / پرغره مشو گر آشیانی داری
۲۲۷	— [نوشتار ۳۰] چه خوش بود هنگام سحر به دامن کهسار / سپیده زند خنده خوش چو خنده دلدار
۲۳۳	— [نوشتار ۳۱] فصل گل گشت و هنگام مستی و باده گساری / بوی جان می رسد یا که می وزد باد بهاری
۲۴۱	— [نوشتار ۳۲] مرا عاشقی شیدا فارغ از دنیا تو کردی / مرا عاقبت رسوا، مست و بی پروا تو کردی
۲۴۷	— [نوشتار ۳۳] به چمن با بلبل راز درون می گفتم / گرد غم از رخسار با خون دل می رفتم
۲۵۳	— [نوشتار ۳۴] ای باد صبا بهر خدا بوی که داری؟ / این بوی خوش از سلسله موی که داری؟

منابع ۲۶۱

نمایه ۲۶۵

تصاویر ۲۷۹

می دهند و از سازندگان آهنگ و به خصوص سراینندگان ترانه نام می برند^۱ و از انواع دیگر موسیقی سخن نمی گویند نگارنده در نظر گرفت که دنباله نوشته های ایشان را تحت عنوان "نغمه پردازی در موسیقی ایران" تا چند شماره ادامه دهد که اگر مطلبی ناگفته مانده این بحث کامل گردد و درست به پایان برسد» («نغمه پردازی در موسیقی ایران»، ص ۲۳-۲۲). شایان ذکر است پس از اتمام نوشتار خالقی در شماره ۵۰ نیز نوشته ای در ادامه موضوع قبلی از نیرسینا در این مجله دیده نشده است.^۲

باری، نیرسینا طی هفت نوشتار نخست، مروری گذرا و داستان وار بر ادبیات آهنگین ایران از دوران ساسانیان تا ابتدای دوران قاجار دارد اما از آن پس به دلیل قرابت تاریخی و تعدد اسناد موجود، تفصیل مطلب بیشتر شده و با شرح و بسط و بیان جزئیات بیشتر همراه است. در مرور تاریخی «سرود و ترانه»، آن هنگام که مؤلف به دوران مشروطه و پس از آن رسیده با آگاهی بیشتر از مصنفین و مؤلفین سخن گفته است و به دلیل معاشرت با اغلب هنرمندان و ادیبان اواخر دوره قاجار، اطلاعات دست اول و نابی به دست می دهد که گاه در منابع دیگر دیده نشده است. نیرسینا در معرفی ترانه سرایان دوران پهلوی اول و مرور تصانیف مطرح آن سالها با انتخاب آگاهانه مرور جامعی انجام داده است چرا که خود نیز یکی از آنان بوده و عملاً از این بخش به بعد بیان تاریخ ترانه سرایی را به نوعی با ذکر خاطرات همراه ساخته که نشان از همدمی و معاشرت خود با شاعران مورد نظر اوست. این روال تا سالهای نزدیک به تاریخ نگارش مطلب حاضر (اواخر دهه ۱۳۳۰) و معرفی ترانه ها و ترانه سرایان آن روزها به همین منوال ادامه پیدا کرده است. از این رو مجموعه حاضر که شکل کتابی تاریخی به خود گرفته است می تواند حاوی اطلاعات مهمی از سیر ادبیات آهنگین ایران به ویژه در دوران مشروطه و پس از آن تا اواسط دهه ۱۳۳۰ باشد.

۱. در متن اصلی «نمی برند» آمده است که با توجه به موضوع اصلی نوشته های نیرسینا که ترانه و ترانه سرایان است منطقی به نظر نمی رسد.

۲. مطالب شش نوشتار خالقی اما برخلاف نوشتار نیرسینا بسیار مختصر و گذراست. خالقی در دو شماره نخست با مرور اسناد ادبی مکتوب و دواوین شعرا به نغمه پردازی که منظورش همان آهنگ سازی به ویژه ساخت آثار بی کلام است از دوران ساسانی تا قاجار اشاراتی دارد، در نوشتار سوم و چهارم مروری بر برخی ساخته های درویش خان و رکن الدین مختاری و دیگر موسیقی دانان به ویژه پس از مشروطه دارد و در دو شماره آخر صرفاً به استادش وزیری و آثار و شیوه نوین وی پرداخته است.

با این حال بر اساس مستندات تاریخی موجود، شاعران و تصنیف‌سرایان دیگری نیز در همان ایام بوده‌اند که متأسفانه در این نوشتار نامی از ایشان برده نشده است. از آن جمله‌اند رضا کمال شهرزاد، عبدالحسین احمدی بختیاری، تقی دانش (بزرگ‌نیا)، قدرت منصور، آگاهی، عبدالعظیم قریب گرکانی، همایون‌فر، ادیب بنی‌سلیمان و حسن صدر سالک که اغلب در دوره پهلوی اول فعالیت داشته‌اند و نیز ناصر مجرد، اثابکی، محمد شب‌پره، مهدی رئیسی، هوشنگ شهابی، پرویز خطیبی، اسماعیل مرآت، محمدعلی مشایخ، رضا جلیلی، ناصر رستگارنژاد، حیدر رقابی، صادق سرمد، جعفر پوره‌اشمی، میرناصر شریفی، ج. اعتمادی، جهانگیر سرتیپ‌پور، ایرج رضائی، شجاع‌الدین طباطبایی، لواسانی‌زاده و امین‌الله رشیدی که در دوره پهلوی دوم، دست‌کم تا زمان نوشتن این مقالات، نامشان به‌عنوان ترانه‌سرا در اسناد صوتی و مکتوب آمده است. تکمیل این بخش از تاریخ ترانه‌سرایی ایران جز با کوشش اهل تحقیق و تفحص در اسناد و آثار گذشتگان میسر نخواهد بود.

در بازبینی نوشتار حاضر تا جای ممکن ضمن انطباق موضوعات مطرح‌شده توسط مؤلف با سایر مستندات در دسترس، مانند اطلاعات مندرج در برجسب صفحات گرامافون، کتب تاریخ موسیقی و نیز خاطرات مکتوب هنرمندان موسیقی در آن سال‌ها سعی شده است گاه پاره‌ای موارد تصحیح و گاه با شرحی بیشتر به‌صورت پاورقی، اطلاعاتی تکمیلی در دسترس مطالعه‌کنندگان قرار گیرد. همچنین تصویر نمونه برجسب صفحات گرامافون از بعضی تصانیف که در متن نوشتار آمده به مجموعه حاضر افزوده شده است. شایان ذکر است از نخستین مقاله تا پیش از دوران پهلوی اول، در بسیاری موارد به سیاق مجلات آن روز تصاویری خیال‌انگیز توسط طراحان مجله متناسب با شرح داستان‌گونه متن نقاشی شده و در میان نوشته‌ها جای گرفته‌اند و از آنجاکه هدف این بازنویسی بیشتر بر ارزش محتوای متن بوده است تا صورت و شکل مقالات، بنابراین این تصاویر در کتاب حاضر نیامده‌اند، اما عکس هنرمندانی که از دوران پهلوی اول به بعد در متن به آنها اشاره شده و آمده است، برخی از داخل متن اصلی مجله رادیو ایران و بعضی دیگر از آرشیو هنر موسیقی و نیز سایر منابع، گردآوری و در انتهای کتاب در بخش تصاویر افزوده شده است.

توضیح دیگری که در اینجا لازم است مد نظر قرار گیرد آن است که از اواخر دوره قاجار (۱۲۸۴) که صنعت ضبط صدا بر روی صفحات گرامافون به ایران آمد تا اوایل دوره پهلوی دوم (حدود ۱۳۲۴) به جز مواردی انگشت شمار متأسفانه نامی از سرایندگان اشعار و نیز آهنگ‌سازان تصانیف بر روی برچسب صفحات گرامافون نیامده و اغلب تنها به ذکر عنوان اثر و نام خواننده و گاه نوازنده مشهور (و نه تمام نوازندگان) اکتفا شده است. از این رو باید اطلاعات چنین آثاری را اغلب در اسنادی نظیر کاتالوگ‌های چاپی برخی کمپانی‌های ضبط صفحه و نیز در خاطرات مکتوب هنرمندان آن دوره، که البته بسیار نادرند، یافت. اما با آغاز مجدد ضبط صفحات گرامافون از موسیقی ایران پس از خاتمه جنگ جهانی دوم، به تدریج نگارش نام آهنگ‌ساز و شاعر بر روی برچسب صفحات رواج یافت و از حدود سال‌های ۱۳۲۷ به بعد که سه کمپانی ایرانی رویال، موزیکال ریکورد و شهرزاد فعالیت گسترده‌ای در ضبط و تولید صفحات گرامافون در ایران آغاز کردند، خوشبختانه در اغلب موارد نام سازنده آهنگ و سراینده کلام بر روی برچسب صفحات ذکر شده است. این روال با پایان یافتن نسل صفحات ۷۸ دور و رواج صفحات پلاستیکی ۴۵ دور و ۳۳ دور از حدود سال‌های ۱۳۳۷ و ۱۳۳۸ به بعد -که تا پیش از انقلاب اسلامی ادامه داشت- همچنان رعایت می‌شد و غیر از نام اثر و کمپانی تولیدکننده یا مؤسسه سفارش‌دهنده آثار، نام خواننده، آهنگ‌ساز، شاعر و بعضاً تنظیم‌کننده برای ارکستر نیز بر روی برچسب صفحات چاپ می‌شد. این برچسب‌ها امروزه اسناد بسیار مهمی در راه شناسایی تاریخ آهنگ‌سازی و ترانه‌سرایی معاصر ایران هستند و گاه حاوی اطلاعاتی ارزشمندند که در هیچ منبع مکتوب دیگری نمی‌توان از آن سراغ گرفت.

محمد رضا شرایلی

اسفند ۱۳۹۹

آثار هنرموسیقی

ISBN-13: 978-622-96505-0-3

9 786229 850503

A Narrative of Anthems and Songs in Iran by Hedayatollah Nayersina

کتاب حاضر با نام «سرگذشتی از سرود و ترانه در ایران» مجموعه نوشتاری به قلم هدایت‌الله نیرسینا در مجله رادیو ایران است که طی چهار سال در ۳۴ قسمت از خردادماه ۱۳۳۶ آغاز شده و بر اساس مستندات موجود تا فروردین‌ماه ۱۳۳۹ با توالی نسبتاً مرتبی در شماره‌های پیاپی مجله ادامه یافته است. نیرسینا طی هفت نوشتار نخست، مروری گذرا و داستان‌وار بر ادبیات آهنگین ایران از دوران ساسانیان تا ابتدای دوران قاجار دارد اما از آن‌پس به دلیل قرابت تاریخی و تعدد اسناد موجود، تفصیل مطلب بیشتر شده و با شرح و بسط و بیان جزئیات بیشتر همراه است. بنابراین مجموعه حاضر که شکل کتابی تاریخی به خود گرفته است می‌تواند حاوی اطلاعات مهمی از سیر ادبیات آهنگین ایران به‌ویژه در دوران مشروطه و پس از آن تا اواسط دهه ۱۳۳۰ باشد. در بازبینی نوشتار حاضر تا جای ممکن ضمن انطباق موضوعات مطرح‌شده توسط مؤلف با سایر مستندات در دسترس، مانند اطلاعات مندرج در برچسب صفحات گرامافون، کتب تاریخ موسیقی و نیز خاطرات مکتوب هنرمندان موسیقی در آن سال‌ها سعی شده است اطلاعاتی تکمیلی در دسترس مطالعه‌کنندگان قرار گیرد.